पञ्चदशः पाठः

वृक्षाः सत्पुरुषाः इव

0672CH15

पर्यावरणसंरक्षणस्य विषये एका प्रदर्शिनी विद्यालये आयोजिता अस्ति। छात्राः तां प्रदर्शनीं पश्यन्ति । शिक्षकेण सह संलापं च कुर्वन्ति ।

छायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातपे।
फलान्यपि परार्थाय वृक्षाः सत्पुरुषा इव॥

पदच्छेद: – छायाम् अन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयम् आतपे फलानि अपि परार्थाय वृक्षा: सत्पुरुषा: इव।

अन्वय: – (वृक्षा:) स्वयम् आतपे तिष्ठन्ति (किन्तु) अन्यस्य छायां कुर्वन्ति, फलानि अपि परार्थाय (यच्छन्ति) (अत:) वृक्षा: सत्पुरुषा: इव (सन्ति)।

भावार्थ: – वृक्षा: स्वयं सूर्यस्य आतपे तिष्ठन्ति किन्तु अन्येषां प्राणिनां कृते छायां कुर्वन्ति, फलानि अपि स्वयं न खादन्ति अपि तु अन्येभ्य: एव यच्छन्ति। अत: ते सत्पुरुषा: इव सन्ति। यत: ये सज्जना: भवन्ति, ते स्वयं कष्टानि सहित्वा अपि अन्येषां हितं कुर्वन्ति।

दशकूपसमा वापी दशवापीसमो ह्रदः।
दशह्रदसमः पुत्रः दशपुत्रसमो द्रुमः॥

पदच्छेद: – दशकूपसमा वापी दशवापीसम: ह्रद: दशह्रदसम: पुत्र: दशपुत्रसम: द्रुम:।

अन्वय: – दशकूपसमा वापी (अस्ति), दशवापीसमः ह्रदः (अस्ति), दशह्रदसमः पुत्रः (अस्ति), दशपुत्रसमः द्रुमः (अस्ति)।

भावार्थ: – दशकूपै: समाना एका वापी भवति। एवम् एव दशवापीसमान: एक ह्रद: भवति। दशह्रदै: समान: एक: पुत्री / पुत्र: भवति। तथैव दशसन्तानै: समान: एक: वृक्ष: मूल्यवान् भवति। अर्थात् एक: वृक्ष: सर्वाधिक: उपकारक: भवति। अत: सर्वे वृक्षारोपणं कुर्वन्तु।

अहो एषां वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनम् ।
सुजनस्येव येषां वै विमुखा यान्ति नार्थिन: ।।

पदच्छेद: – अहो! एषां वरं जन्म सर्वप्राणि-उपजीवनं सुजनस्य इव येषां वै विमुखा: यान्ति न अर्थिन: ।

अन्वय: – अहो! एषां सर्वप्राण्युपजीवनं जन्म वरम् (अस्ति) । सुजनस्य इव येषाम् अर्थिन: विमुखा: न यान्ति ।

भावार्थ: – श्रीकृष्ण: युधिष्ठिरं वदति - हे युधिष्ठिर! अहो! एतेषां वृक्षाणां जन्म श्रेष्ठम् अस्ति, यत: एतेषां जन्म सर्वेषां जीवानाम् उपकाराय भवति । यथा सज्जनेभ्य: जनानां निराशा न भवति तथैव वृक्षाणां समीपे आगत्य अर्थिनां जनानां निराशा न भवति । तेषाम् आशानुरूपं वृक्षा: तेभ्य: फलानि पुष्पाणि छायां च यच्छन्ति ।

परोपकाराय फलन्ति वृक्षा: परोपकाराय वहन्ति नद्य: ।
परोपकाराय दुहन्ति गाव: परोपकाराय इदं शरीरम् ।।

पदच्छेद: – परोपकाराय फलन्ति वृक्षा: परोपकाराय वहन्ति नद्य: परोपकाराय दुहन्ति गाव: परोपकाराय इदं शरीरम् ।

अन्वय: – वृक्षा: परोपकाराय फलन्ति, नद्य: परोपकाराय वहन्ति, गाव: परोपकाराय दुहन्ति, परोपकाराय (एव) इदं शरीरम् (अस्ति) ।

भावार्थ: – वृक्षस्य फलानि अन्ये खादन्ति, न तु वृक्ष: स्वयं खादति । नदीनां जलस्य उपयोगम् अपि अन्ये एव प्राणिन: कुर्वन्ति । गाव: अपि अन्येषां कृते एव दुग्धं यच्छन्ति । एवमेव अस्माकं जीवनम् अपि अन्येषाम् उपकाराय भवतु ।

पुष्प-पत्र-फलच्छाया-मूल-वल्कल-दारुभि:।
धन्या महीरुहा येषां विमुखा यान्ति नार्थिन: ।।

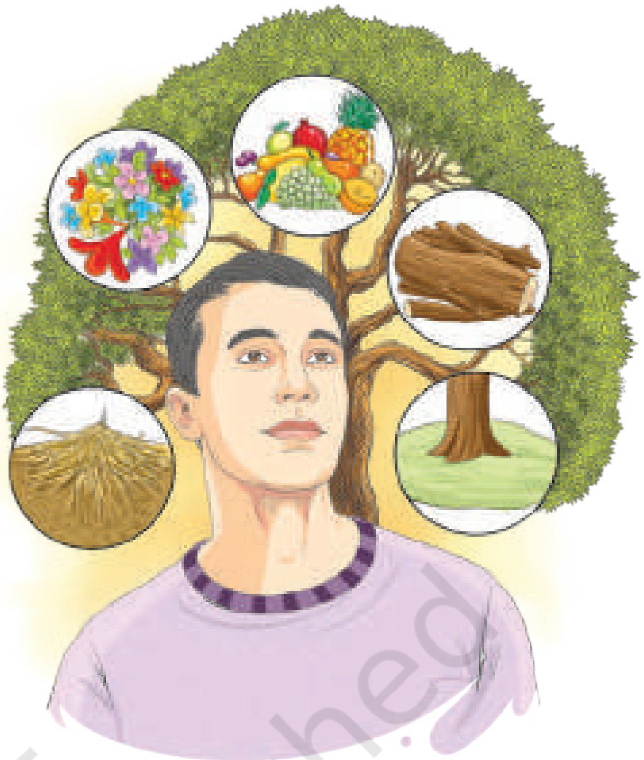

पदच्छेद: – पुष्प-पत्र-फल-छाया-मूल-वल्कल-दारुभि: धन्या: महीरुहा: येषां विमुखा: यान्ति न अर्थिन: ।

अन्वय: – येषां पुष्प-पत्र-फल-छाया-मूल-वल्कल-दारुभि: अर्थिन: विमुखा: न यान्ति (ते) महीरुहा: धन्या: (सन्ति) ।

भावार्थ: – प्राणिन: वृक्षात् पुष्पाणि, पत्राणि, फलानि, छायां, मूलानि, वल्कलानि काष्ठानि च प्राप्नुवन्ति। अर्थात् वृक्षाणां पार्श्वे यत् किमपि अस्ति तत् सर्वम् अपि प्राणिनां कृते एव अस्ति। वृक्षा: कदापि याचकान् निराशान् न कुर्वन्ति। अत: वृक्षा: धन्या: सन्ति।

पिबन्ति नद्य: स्वयमेव नाम्भ:
स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षा: ।
नादन्ति सस्यं खलु वारिवाहा:
परोपकाराय सतां विभूतय: ।।

पदच्छेद: – पिबन्ति नद्य: स्वयम् एव न अम्भ:, स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षा: । न अदन्ति सस्यं खलु वारिवाहा:, परोपकाराय सतां विभूतय: ।

अन्वय: – नद्य: अम्भ: स्वयम् एव न पिबन्ति। वृक्षा: अपि फलानि स्वयं न खादन्ति। वारिवाहा: (अपि) सस्यं न अदन्ति खलु। (यत:) सतां विभूतय: परोपकाराय (भवन्ति)।

भावार्थ: – नद्य: स्वीयं जलं स्वयं न पिबन्ति अपितु अन्येषाम् उपयोगाय यच्छन्ति। एवम् एव वृक्षा: अपि फलानि स्वयं न खादन्ति। मेघा: अपि जलं वर्षन्ति, किन्तु वृष्ट्या उत्पन्नं सस्यं स्वयं न खादन्ति। अनेन प्रकारेण सज्जनानां सम्पद: अपि परोपकाराय भवन्ति।

वयं शब्दार्थान् जानीम:

शब्द:	अर्थ:	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखन्तु
आतपे	सूर्यतापे	धूप में	In the sunlight	
परार्थाय	अन्येषाम् उपकाराय	दूसरों के उपकार के लिए	For the sake of others	
सत्पुरुषा:	सज्जना:	सज्जन लोग	Noble men	
वापी	दीर्घिका	बावड़ी	Stepwell	
ह्रद:	सरोवर:	तालाब / झील	Pond/ Lake	
द्रुम:	वृक्ष:	पेड़	Tree	
वरम्	श्रेष्ठम्	श्रेष्ठ	Best	
अर्थिन:	प्राप्तुम् इच्छुका:	प्राप्त करने के इच्छुक	Wishing to receive	
वहन्ति	प्रवहन्ति	बहती है	Flows	
वल्कलम्	वृक्षस्य त्वक्	पेड़ की छाल	Bark of tree	
दारुभि:	काष्ठै:	लकड़ियों से	By Wood	
महीरुहा:	वृक्षा:	पेड़	Trees	
अम्भ:	जलम्	पानी	Water	
वारिवाहा:	मेघा:	बादल	Clouds	
विभूतय:	समृद्धय:	समृद्धियाँ	Manifestations	

वयम् अभ्यासं कुर्म:

१. **पाठे लिखितानि सुभाषितानि सस्वरं पठन्तु, अवगच्छन्तु, लिखन्तु स्मरन्तु च ।**

२. **पाठस्य आधारेण अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखन्तु ।**

(क) वृक्षा: स्वयं कुत्र तिष्ठन्ति ?

(ख) परोपकाराय का: वहन्ति ?

(ग) दशवापीसम: क: भवति ?

(घ) सत्पुरुषा: इव के सन्ति ?

(ङ) अर्थिन: केभ्य: विमुखा: न यान्ति ?

(च) वृक्षा: स्वयं कानि न खादन्ति ?

© NCERT not to be republished

३. **पाठस्य आधारेण अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन लिखन्तु ।**

(क) नद्यः किं न पिबन्ति ?

(ख) वृक्षाः अस्मभ्यं किं किं यच्छन्ति ?

(ग) इदं शरीरं किमर्थम् अस्ति ?

(घ) दशपुत्रसमः कः भवति ?

(ङ) केषां विभूतयः परोपकाराय भवन्ति ?

(च) अन्यस्य छायां के कुर्वन्ति ?

४. **पट्टिकातः उचितानि पदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु ।**

तिष्ठन्ति सुजनस्येव विभूतयः वृक्षाः फलानि दशपुत्रः परोपकाराय

यथा – छायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातपे।

(क) फलान्यपि परार्थाय .... सत्पुरुषा इव ।

(ख) दशह्रदसमः पुत्रः .... समो द्रुमः ।

(ग) .... येषां वै विमुखा यान्ति नार्थिनः ।

(घ) .... इदं शरीरम् ।

(ङ) स्वयं न खादन्ति .... वृक्षाः ।

(च) परोपकाराय सतां .... ।

५. **उदाहरणानुसारम् अधोलिखितेषु वाक्येषु स्थूलाक्षरपदानां विभक्तिं निर्दिशन्तु ।**

यथा – वृक्षाः अन्यस्य कृते **छायां** कुर्वन्ति । द्वितीया विभक्तिः

(क) वृक्षाः परार्थाय **फलानि** यच्छन्ति । ....

(ख) वृक्षाः **सत्पुरुषाः** इव सन्ति । ....

(ग) **द्रुमः** दशसन्तानसमः भवति । ....

(घ) वृक्षः **प्राणिभ्यः** काष्ठानि यच्छति । ....

(ङ) **नद्यः** जलं स्वयमेव न पिबन्ति । ....

(च) सज्जनानां **सङ्गतिं** करोतु । ....

© NCERT not to be republished

६. **अधोलिखितानां पदानां द्विवचने बहुवचने च रूपाणि लिखन्तु।**

यथा – वृक्ष:	वृक्षौ	वृक्षा:
(क) मेघ:	....	....
(ख) ह्रद:	....	....
(ग) सत्पुरुष:	....	....
(घ) छाया	....	....
(ङ) वापी	....	....
(च) नदी	....	....
(छ) शरीरम्	....	....
(ज) पुष्पम्	....	....

७. **अधोलिखितानां पदानां परस्परं समुचितं मेलनं कृत्वा 'क: किं ददाति' इति लिखन्तु।**

(क) वृक्ष:	दुग्धम्	वृक्ष: शुद्धं वायुं ददाति।
(ख) गौ:	प्रकाशं	....
(ग) सूर्य:	विद्यां	....
(घ) नदी	शुद्धं वायुं	....
(ङ) अग्नि:	जलम्	....
(च) शिक्षक:	तापं	....

८. **अधोलिखितानां क्रियापदानां लट्लकारे प्रथमपुरुषस्य रूपाणि लिखन्तु।**

यथा - कुर्वन्ति –	करोति	कुरुत:	कुर्वन्ति
तिष्ठन्ति –	....	....	....
फलन्ति –	....	....	....
यान्ति –	....	....	....
पिबन्ति –	....	....	....
खादन्ति –	....	....	....

© NCERT not to be republished

योग्यताविस्तरः

१. अधोलिखितां प्रहेलिकां पठित्वा उत्तरं वदन्तु ।

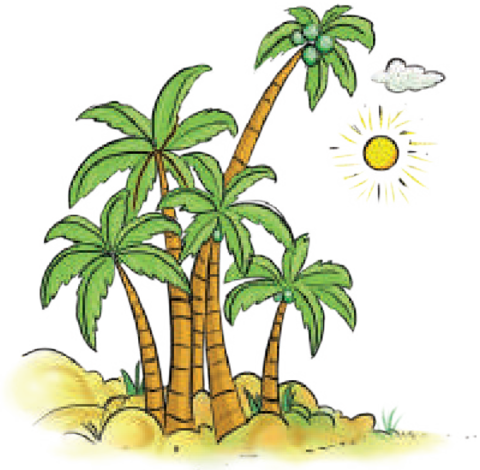

वृक्षाग्रवासी न च पक्षिराजः
त्रिनेत्रधारी न च शूलपाणिः ।
त्वग्वस्त्रधारी न च सिद्धयोगी
जलं च बिभ्रन्न घटो न मेघः ॥

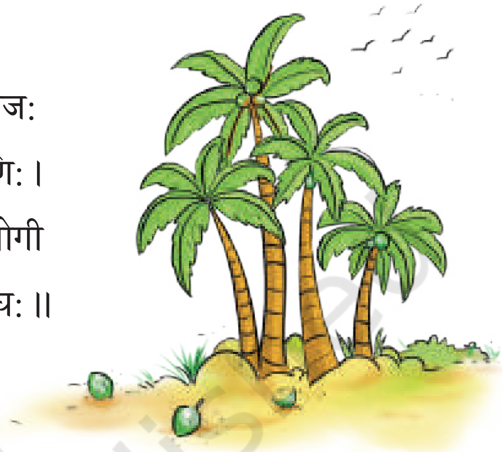

परियोजनाकार्यम्

१. विद्यालयं गृहं वा परितः विद्यमानानां पञ्च-पादपानां (वृक्षाणां) संरक्षणं कुर्वन्तु ।

२. अन्तर्जालस्य साहाय्येन परोपकारविषये दश-सुभाषितानां संग्रहणं कुर्वन्तु ।

© NCERT not to be republished